

Отримано: 02.01.2026

Прорецензовано: 15.01.2026

Прийнято до друку: 19.01.2026

email: petro.kraliuk@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0003-1741-1079>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-6-14>Крالیук П. Літописець Нестор: міф і реалії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : серія «Історичні науки»*. Острог, 2026. Вип. 37. С. 6–14.

УДК: 94(477)+82-1:930.1

Петро Крالیук,доктор філософських наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Національного університету «Острозька академія»

ЛІТОПИСЕЦЬ НЕСТОР: МІФ І РЕАЛІЇ

Ім'я Нестора, котрого називають Літописцем, перетворилося у важливий символ – передусім в українській та російській культурах. Його вважають автором (чи укладачем) початкового руського літопису, іменованого «Повістю минулих літ». Навіть фахівці допускають, що цей автор мав стосунок до цього грандіозного твору. Насправді тут ми маємо справу з науковим міфом, який утвердився в літературі.

У статті на основі оригінальних джерел з'ясовано, що, фактично, існує три Нестора-Літописця. Перший – міфічний Нестор-Літописець, якому приписують написання початкового літопису. Другий – Нестор, який написав «Житіє Феодосія Печерського» та інші твори агіографічного характеру. Третій – Нестер, що написав початковий монастирський літопис Києво-Печерської лаври і фрагменти творів якого ввійшли до «Повісті минулих літ».

Ключові слова: Літописець Нестор, «Повість минулих літ», Києво-Печерський патерик, агіографія, міф, давньоруська література.

Petro Kraliuk

CHRONICLER NESTOR: MYTH AND REALITY

The name Nestor, known as the Chronicler, has become an important symbol, especially in Ukrainian and Russian cultures. He is considered the author (or compiler) of the original Rus' chronicle, called the «Tale of Bygone Years». Even experts admit that this author had something to do with this grandiose work. In fact, here we are dealing with a scientific myth that has become established in literature.

The article, based on original sources, states that there are, in fact, three Nestors-Chroniclers. The first is the mythical Nestor-Chronicler, who is credited with writing the original chronicle. The second is Nestor, who wrote the «Life of Theodosius of the Caves» and other works of a hagiographic nature. The third is Nestor, who wrote the initial monastic chronicle of the Kyivan Cave Monastery and fragments of whose works were included in the «Tale of Bygone Years».

Keywords: Chronicler Nestor, «The Tale of Bygone Years», Kyivan Cave Patericon, hagiography, myth, Old Rus literature.

Ім'я Нестора, котрого називають Літописцем, перетворилося у важливий символ – передусім в українській та російській культурах. Його вважають автором (чи укладачем) початкового руського літопису, іменованого «Повістю минулих літ». Навіть фахівці допускають, що цей автор мав стосунок до цього грандіозного твору – щоправда, поряд із іншими книжниками [див., наприклад: 9].

Попри претензії росіян на Нестора як на «свого автора», більшу претензійність на нього (принаймні в останній час) виявляють українці. Для них він перетворився в одну зі значимих фігур їхньої національної історії та культури.

У незалежній Україні були випущені поштові марки, присвячені Нестору (хоча подібні марки були ще й за часів Радянського Союзу). У 2006 р. Національний банк України випустив золоту ювілейну монету, присвячену Нестору-літописцю, номіналом 50 гривень. Пам'ятники цьому діячові є у Києві, Луганську, Борисполі. Існують також храми преподобного Нестора-літописця. А філія Російської православної церкви в Україні, т. зв. Українська православна церква, встановила в 2003 р. Орден преподобного Нестора Літописця. З 1997 р. в Україні день вшанування цього святого відзначається як День української писемності та мови (на даний час відзначення цього свята припадає на

27 жовтня) [21]. У цей день з 2000 року відбувається Всеукраїнський диктант національної єдності, мета якого популяризувати українську мову й об'єднати якомога більше людей навколо України в усьому світі.

Попри те, що думка про написання Нестором «Повісті минулих літ» стала майже «аксіомою», низка дослідників скептично ставилася й ставляться до авторства Нестором цього гранд-нарративу. Сергій Плохій з цього приводу справедливо зазначає: «Питання, чи справді літопис створив чернець-агіограф Нестор, відомий за Києво-Печерським патериком, чи він написав кілька житій монастирських отців, досі лишається відкритим. Деякі науковці заявляють, що саме поняття про Нестора-літописця – це продукт уяви печерських ченців XV століття. Інші боронять традиційний погляд і тримаються думки, що Нестор-агіограф і Нестор-літописець – це одна й та сама людина» [12, с. 21].

Справді, хоча існують джерелознавчі підстави вважати ченця Києво-Печерського монастиря Нестора, відомого своїми агіографічними творами, автором «Повісті минулих літ», однак це питання до кінця не вирішене. Річ у тім, що в більшості списків «Повісті минулих літ», які дійшли до нас, ім'я Нестора як автора не значиться. Воно не значиться в ранніх Іпатіївському та Радзивилівському списках. Там лише сказано, що ця книга створена ченцем Феодосієвого (тобто Києво-Печерського) монастиря без вказівки його імені. У одному з найдавніших списків зазначеного літопису, Лаврентіївському, в закінченні статті 1110 р. йдеться, що цей літопис написаний ігуменом Михайлівського монастиря Сильвестром [Видання «Повісті минулих літ» по списках див. : 13, 14, 15. Переклад «Повісті минулих літ» Леоніда Махновця сучасною українською мовою, який використовується в статті, див.: 8].

Лише в одному зі списків «Повісті минулих літ», т. зв. Хлебниковському, говориться: «Повість минулих літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала» [8, с. 1]. Три списки «Повісті минулих літ», де зазначалося ім'я Нестора як автора чи укладача цього літопису, начебто знаходилися в руках російського історика Василя Татищева (1686-1750). Це ми знаємо зі слів цього автора [20, с. 88]. Однак тут залишається повірити йому на слово, оскільки підтвердити це не маємо змоги.

Хлебниковський список [Сучасне видання Хлебниковського списку див. : 25], відомий під іменем останнього власника Петра Хлебникова, російського купця з Коломни, був знайдений у 1809 р. відомим на той час російським істориком та письменником Миколою Карамзіним (1766-1826). Він же і ввів його в науковий обіг. На час віднайдення Хлебниковського списку той належав дочці згаданого купця Анні Полторацькій. Зараз цей список знаходиться в Національній бібліотеці Росії.

Проте насправді вказаний текст є пам'яткою української, а не російської культури. Його аналіз свідчить про українське походження пам'ятки. Навіть російські дослідники визначали мову цього тексту як південноруську, власне українську, з дуже типовими місцевими ознаками [13, р. 131, 144]. Науковці вважають, що Хлебниковський список був створений орієнтовно в 60-70-их роках XVI ст. Місцем його написання міг стати Острог, котрий на той час належав до помітних культурних осередків України, що було пов'язано з діяльністю князя Василя-Костянтина Острозького, який ініціював створення Острозької академії (1576 р.) та видання Острозької Біблії (1580-1581 рр.). Окрім того, Острог був на той час місцем регіонального літописання, результатом чого стала поява Острозького літописця [2]. Також в Острозі та пов'язаним із ним Дерманським монастирем здійснювалися переклади різноманітних текстів переважно релігійного характеру, а також писалися полемічні твори. Взагалі в той час і Острог, і загалом Волинська земля були важливими осередками книгописання в Україні. Чимало волинських шляхтичів, які не відзначалися великою заможністю, вважали своїм обов'язком фінансувати переписування різноманітних текстів, про що свідчить заповіт Василя Загорівського. У цьому документі зазначалося, аби дяк, роботу якого фінансував шляхтич, щоб не лише навчав дітей, «у церкві на книгах гаразд читав і співав, а й «книги, яких церква пильно потребує, з доброго підняття щоб уставно писав, аби щотижня по три зошити правильно, справедливо і нефальшиво списував. А на рік півтора ста зошитів...» [16, с. 227-228].

Принагідно варто відзначити, що Хлебниковський список містив, окрім початкового літопису («Повісті минулих літ»), також інші літописні твори українського походження – Київський та Галицько-Волинський літописи. Останні переважно висвітлювали історію українських земель. Іноді Хлебниковський список навіть іменують Острозьким.

Вказаний список виявився також пов'язаним із молдавськими землями, про що свідчать примітки на звороті останнього аркуша тексту. Із них стає зрозуміло, що список належав «логофету Вітольду Мароку з Молдавської землі». Логофетами у середньовічній та ранньомодерній Молдавській державі іменували глав господарської канцелярії та хранителів печатки молдавських господарів. Отже, Вітольд Марок мав належати до освічених людей. Звідси стає зрозумілим його інтерес до тексту «Повісті минулих літ».

Варто вказати, що в той час значну частину населення Молдавської держави становили русини (предки сучасних українців). У тому числі вони були представлені на рівні елітарному [10, с. 161-183]. Мовою церкви в цій державі була мова старослов'янська. Нею велося богослужіння в храмах, нею ж писалися літургійні тексти. Старослов'янська мова лежала в основі мови державної, зокрема мови канцелярії молдавських господарів. Остання ж була наближеною до тогочасної руської (української) книжної мови. Навіть перші тексти розмовною волосською (молдавською) мовою писалися кирилицею. І в них було чимало слов'янізмів. Зрештою, варто відзначити тісні зв'язки Молдавії з українськими землями. Навіть деякі русини-українці ставали чи намагалися стати правителями (господарями) Молдавії. Наприклад, на молдавський престол претендував Дмитро Байда-Вишневецький (1516-1563). Молдавським господарем став запорізький козак Іван Підкова (1533-1578). Певні плани щодо Молдавії були в Богдана Хмельницького (1596-1657), який одружив свого сина Тимоша (1632-1653) на дочці молдавського господаря Василя Лупула Розанді. Тому Молдавія була близькою до українських земель і в плані політичному, й культурному. Цілком могло бути так, що список літопису, написаного в Острозі, міг опинитися в Молдавії, потрапити до рук її логофета Вітольда Марока.

Відомо, що той служив у молдавського господаря Костянтина Могили (1607-1611), а також його брата Єремії [26, р. 56]. Від нього зазначений список міг потрапити до Києво-Печерського монастиря, архімандритом якого з 1627 по 1647 рр. був виходець із Молдавії Петро Могила, сім'я якого належала до представників молдавської аристократії.

Правда, у попередника Петра Могили, Захарії Копистенського, котрий здійснював керівництво Києво-Печерським монастирем у 1624-1627 рр., зустрічається згадка про «літопис Нестора» [26, р. 56]. Ця згадка є в його полемічному творі «Палінодія» (1621 р.) на полях четвертого розділу [24]. Це можна розглядати як можливе представлення Нестора автором «Повісті минулих літ». Однак стверджувати це з впевненістю не можемо. Адже згадка про Нестора (точніше – Нестера) як літописця зустрічається в «Києво-Печерському патерику», про що більш детально буде йти мова ділі.

Схоже, в 30-их роках XVII ст. Хлебниковський список потрапив до уже згаданого Петра Могили. Саме завдяки останньому відбулася ймовірна реконструкція твору, деякі його сторінки (очевидно, втрачені) були переписані. Не раніше 1640 р. на 2-7 листах тексту з'явилися правки Петра Могили, зокрема в заголовку з'явилося ім'я чорноризця Феодосівського Печерського монастиря Нестора. Тому є підстави вважати, що це відносно пізня інтерполяція, здійснена тодішнім київським митрополитом. В принципі, таке цілком могло статися.

Ймовірно, поява імені Нестора як автора (укладача) «Повісті минулих літ» сталася під впливом релігійно-культурної традиції Києво-Печерського монастиря, котрий був значним православним осередком не лише на теренах України, а й Східної Європи. Принаймні в цьому випадку проглядаються два такі варіанти.

Варіант перший. Ім'я Нестора, ченця цієї обителі, як автора «Повісті минулих літ», могло з'явитися на початках написання Хлебниковського списку, якщо цей список створювався в Острозі. Варто нагадати, що в Києво-Печерському монастирі були поховані деякі князі Острозькі. До них належав Федір Острозький, котрий з часом був канонізований Православною Церквою. В Успенському соборі цього монастиря поховали видатного полководця Костянтина Івановича Острозького – батька Василя-Костянтина, який прославився своєю меценатською діяльністю на культурному полі й на користь церкви [22].

Приблизно в той самий час, коли створювався Хлебниковський список, писалася чергова редакція «Києво-Печерського патерика». І робилася вона «за велінням та задумом старця печерського, інока Олексія Волинця» [1, с. 193]. Переписування цієї редакції здійснював «дячок Нестерець», який був сином міщанина Лук'яна із Сокалая. У цій редакції це чітко зазначено, а також вказано, коли це робилося – в 7062 році (1554-му від Різдва Христового) [1, с. 193-194]. Тобто до створення цієї редакції мали стосунок волинці. Адже інок Олексій названий Волинцем. Щодо Нестерця, що він походив із міста Сокаля, яке було тісно пов'язане з Волинською землею.

Можливо ці люди мали відношення до створення Хлебниковського списку. І вони могли вписати до нього ім'я Нестора як автора літопису, оскільки в «Києво-Печерському патерику» йшла мова про Нестера, котрий написав якийсь літопис. Про цю згадку в патерику більш детально буде йти мова далі.

Острозька (волинська) версія походження Хлебниковського списку певним чином пояснює появу в «Падінодії» Захарії Копистенського згадки про «літописця Нестора», оскільки в цьому творі чимало уваги було присвячено Василю-Костянтину Острозькому, а сам він подається як своєрідний зразок для наслідування [24].

Варіант другий. Могло ім'я Нестора, як літописця, автора «Повісті минулих літ», з'явитися також під впливом інтерполяції Петра Могили. Останній, будучи архімандритом Києво-Печерського монастиря, зробив чимало для підняття престижу цієї обителі [4]. Саме за часів цього ієрарха один із його сподвижників Сильвестр Косов (бл. 1607-1657) підготував і видав у 1635 р. польськомовну переробку «Києво-Печерського патерика» [11, с. 175-182]. Тому видається можливим, що Петро Могила міг ініціювати представлення ченця Нестора як автора (укладача) «Повісті минулих літ». Тим паче, що в той час в Київській митрополії (Україні та Білорусі) набув поширення інтерес до старовини, у т. ч. до літописних текстів, з допомогою яких показувалося значення давніх православних святинь, передусім Києво-Печерського монастиря, про який чимало йшлося в літописах. У цьому контексті авторство Нестора «Повісті минулих літ» підіймало авторитет вказаної обителі.

Ідея Несторового авторства початкового літопису цілком могла сформуватися під впливом «Києво-Печерського патерика», котрий був як твором агіографічним, так і, в певному сенсі, літописним. У цьому творі, як уже говорилося, зустрічається згадка про Нестера як літописця.

Правда, ці згадки в патерику з'явилися відносно пізно – на початку XIII ст. У той час єпископ Суздаля й Володимира-на-Клязьмі Симон (? – 1226), який раніше був ченцем Києво-Печерського монастиря, написав монаху цієї обителі Полікарпу послання, де осуджував прагнення того при підтримці княгині Верхуслави та її брата, великого князя Юрія Всеволодича, зайняти єпископську кафедру в одному з міст Русі. Це послання ввійшло до «Києво-Печерського патерика» [1, с. 99-103]. Симон, докоряючи Полікарпу і вказуючи на його честолюбство та суєтність помислів, наводив як приклад для наслідування діяння ченців Печерського монастиря, розповідаючи про них у дев'яти докладених до послання оповіданнях. До оповідань Симона Полікарп, своєю чергою, приєднав низку власних записів монастирських переказів, на що вказує він у своєму посланні до архімандрита Акиндина, котрий керував Києво-Печерським монастирем у той час [1, с. 124]. Так, у Полікарповому слові про Никиту-затворника згадується Нестер, «який написав літописець» [1, с. 126]. А в слові про святого й блаженного лікаря Агапіта говориться, що Нестер у літописці написав про блаженних отців Даміана, Ієремію, Матвія та Ісакія [1, с. 133]. Ще в одному слові патерику «Про преподобного і багатостраждального отця Пімена і про тих, хто хоче перед смертю прийняти чернецтво» згадується якийсь літопис. І навіть наводяться такі слова з нього: «Господь, що сотворив це знамення, відає, чи було воно ради цього блаженного, чи було втім якесь інше провидіння» [1, с. 183]. Схоже, в цьому випадку мова йшла про монастирський літопис, котрий із часом міг послужити для написання частини «Києво-Печерського патерика», а не про початковий літопис, тобто «Повість минулих літ». Принаймні про Даміана [1, с. 51, 95, 133], Ієремію [1, с. 133] та Матвія [1, с. 96, 126, 133] є низка згадок у патерику. Про них розповідається в окремому слові-розповіді «Про святих блаженних перших ченців печерських, які засяяли у домі Печерської Божої матері божественними чеснотами, постом, і бдінням, і пророчим даром у святому монастирі Печерському» [1, с. 94-97]. Про Даміана говориться також у житті Феодосія Печерського, написаного Нестором (не Нестерем!). Однак чи не найбільше в «Києво-Печерському патерику» згадується Ісакій, якому навіть присвячена окреме Полікарпове слово-розповідь [1, с. 125-126, 185-189]. Про всіх цих ченців (Даміана, Ієремії, Матвія та Ісакія) також є розповіді в «Повісті минулих літ» [8, с. 115-120]. Щодо оповіді про Ісакія, то в ній не зазначено, хто був її автором. Однак можемо припустити з високою вірогідністю, що ним був саме Нестер. Те саме можемо сказати про такий згадуваний текст, як «Про святих блаженних перших ченців печерських, які засяяли у домі Печерської Божої матері божественними чеснотами, постом, і бдінням, і пророчим даром у святому монастирі Печерському». Звісно, це гіпотеза – хоча видається вона досить переклиивою.

Водночас у «Києво-Печерському патерику» зустрічаємо вказівку, що Нестор (тут він уже не іменується Нестером!) написав об'ємне житіє Феодосія Печерського, а також його перу належить

сказання про те, чому монастир прозваний Печерським, і слово про перенесення мощів святого преподобного отця Феодосія Печерського [1, с. 16-84].

Однак виникає питання, чи Нестор і Нестер, котрий написав літопис, одна й та сама особа? І проблема не лише в тому, що ім'я цього автора (чи все таки авторів?) було написано по-різному. Така різниця в написанні могла виникнути в результаті помилки переписувача. Питання передусім у тому, що Полікарп, згадуючи Нестера, нічого не говорить про те, що той написав житіє Феодосія Печерського. Хоча, здавалося, мав би таке зробити. Тобто агіограф Нестор і монастирський літописець Нестер, радше, були два різні автори.

Також тексти (про це більш детально йтиметься далі), які написав Нестор, не узгоджуються з відповідними літописними оповідями про Києво-Печерський монастир. Натомість низка печерських текстів, які можливо написав Нестер, співзвучні з відповідними текстами у «Повісті минулих літ». Тому виникає думка: а чи не був причетним до написання початкового літопису Нестер (не Нестор!).

Загалом складається враження, що Нестору могло бути приписане авторство «Повісті минулих літ» «заднім числом», оскільки його ім'я як агіографа й літописця (щоправда, в різних варіантах написання) фігурувало в «Києво-Печерському патерику». І, схоже, це зробив книжник, який переписував Хлебниковський список.

Правда, тут виникає питання: можливо, для цього невідомого нам переписувача були підстави таке вчинити? Наприклад, він користувався якимись невідомими нам джерелами. Однак є підстави вважати інакше. Нестор (а не Нестер), який фігурує на сторінках «Києво-Печерського патерику», є автором відомого агіографічного твору, що в літературі іменується як «Читання про Бориса і Гліба» [3, с. 179-206]. Вказівку на це маємо і в зазначеному творі, і в «Києво-Печерському патерику» [1, с. 20].

За великим рахунком, виглядає це незвично. У період Середньовіччя автори переважно себе не афішували. Зрештою, авторство тоді було «розмитим». Люди того часу дотримувалися думки, що мудрість вже «давно відкрита», вона міститься в Біблії, інших авторитетних текстах. Тому треба просто останні копіювати й інтерпретувати. Відповідно, книжник часто не вважав себе автором-творцем і не вказував свого імені. Через те чимало середньовічних текстів лишалося анонімними.

Іншу справу маємо з «Читанням про Бориса і Гліба». Наприкінці цього твору читаємо таке: «Але ми тут уже зупинимо слово. Це я, грішний Нестор, про життя і про погибель, і про чудеса святих та блаженних страсотерпців цих спитавши тих, хто докладно відав, а інше сам знаючи, з великого мало написав, аби ті, хто читатиме, славили Бога. Молю ж і вас, читачів, аби задля любові Божої згадували мене і казали: «Господи Боже, молитвами преблаженних страсотерпців Бориса і Гліба гріхи того, що написав це прочитане, нехай гріхів відпущення отримає благодаттю і милосердям, чоловіколюбством Господа нашого Ісуса Христа, з Ним же Отця разом із Святим Духом і нині й повсякчас у віки вічні, амінь» [3, с. 206].

Тобто Нестор згадує себе не заради прославлення, заявивши про своє авторство. Вважає, що написання ним життя Бориса й Гліба є справою богоугодною. За неї він отримає відпущення гріхів та спасіння. Також сподівається, що ті, хто читатиме це житіє, помоляться за нього. І це сприятиме його спасінню. Ось такий «прагматизм» виявляє цей автор, завдяки якому і було зафіксоване його ім'я в агіографічному тексті.

Але якщо Нестор є автором згаданого «Читання про Бориса і Гліба» (в чому немає особливих підстав сумніватися), то видається малоімовірним, що він є також автором «Повісті минулих літ». Річ у тому, що в цьому літописному творі наведена достатньо розлога оповідь про вбивство князів Бориса і Гліба [8, с. 77-81], яких у 1072 р. фактично канонізувала Православна Церква, про що теж йдеться в початковому літописі [8, с. 111-112].

Ця оповідь виглядає як вставка у літопис і по суті є агіографічним твором. Вона загалом співпадає зі «Сказанням про Бориса і Гліба» [3, с. 49-55], автор якого невідомий. Принаймні в цьому творі не вказано, хто його написав. Щоправда, деякі російські дослідники, архієпископ Макарій (Булгаков), Михайло Погодін та інші, вважали автором цього твору чорноризця Якова (чи то Якова-пресвітера), про якого є згадка в «Повісті минулих літ» [8, с. 114].

Насправді, ця згадка не дає підстав так вважати. У літописі Яків-пресвітер фігурує як один із учасників конфліктної ситуації, що виникла вкінці життя Феодосія Печерського. Останній хотів, аби ігуменом Києво-Печерського монастиря після нього став саме цей чернець. Однак монастирська братія була проти. Ченці заявили Феодосію Печерському, що Яків «не їхній». Він, мовляв,

не постригався в Києво-Печерському монастирі, а прийшов сюди з Альти з братом своїм Павлом. Зрештою, під тиском чорноризців Феодосій Печерський поступився й погодився призначити після себе ігуменом обителі не Якова, а Стефана. Ніякої інформації тут про те, що Яків-пресвітер писав якісь твори, зокрема житіє Бориса й Гліба, немає.

Правда, згадка про авторство Якова-мніха (не пресвітера!) стосується якогось життя Бориса і Гліба. Таку згадку зустрічаємо в творі «Пам'ять і похвала князеві руському Володимирі, як хрестився Володимир і дітей своїх охрестив, і усю землю Руську од кінця й до кінця, і як хрестилася бабуня Володимирова Ольга раніше Володимира». Це відносно пізня писемна пам'ятка, списки якої дійшли до нас із XV ст. Сам же твір, ймовірно, був укладений десь у XIII ст., хоча міг мати в своїй основі прототекст із XI ст. Принагідно варто зазначити, що змістовно «Пам'ять і похвала князеві руському Володимирі...» помітно відрізняється від літописної розповіді про цього князя.

На початку зазначеного твору читаємо наступне: «Так же і я, недостойний мних Яков, почувши від багатьох про благовірного князя всієї Руської землі Володимира, сина Святослава, і мало зібравши від великого благочестя його, написав [про нього] і про синів його, – кажу про святих славних мучеників Бориса і Гліба – про те, як просвітила благодать Божа серце князю Руському Володимирі, сину Святослава, онука Ігоря, і полюбив його чоловіколюбивий Бог, який хотів врятувати будь-яку людину, і до розуму істинного привести, і як забажав [він] святого хрещення» [18, с. 125].

Із наведених слів випливає наступне: «Пам'ять і похвалу князеві руському Володимирі...» написав Яків, що іменує себе мніхом, тобто монахом, ченцем. При цьому він не вказує, що є чорноризцем Печерського монастиря. Хоча, наприклад, згаданий Нестор, автор низки житійних творів, на це вказує, коли говорить про своє авторство. Тому вважати Якова-мніха ченцем Печерського монастиря дещо проблематично. Тим паче ототожнювати його з Яковом-пресвітером, якого Феодосій Печерський хотів зробити своїм наступником.

Те, що Яків-мних у «Пам'яті і похвалі князеві руському Володимирі...» вказує на своє авторство цього твору і на те, що він написав про Бориса і Гліба, свідчить про його розвинуту авторську свідомість – як і в агіографа Нестора.

Однак тут виникає питання, чи згадуване «Сказання про Бориса і Гліба» міг написати Яков-мних? Тим паче, що в цьому творі його авторство не зазначене.

По-перше, «Пам'ять і похвала князеві руському Володимирі...» і «Сказання про Бориса і Гліба» відрізняються між собою стилістично [17, с. 192]. Навіть враховуючи те, що ці твори перероблялися при переписці, сумнівно, ніби вони належали одному й тому самому автору.

По-друге, «Сказання про Бориса і Гліба» в багатьох моментах співпадає з оповіддю в «Повісті минулих літ» про цих святих-страстотерпців [8, с. 77-80]. Навіть можна сказати, що літописна розповідь про останніх є скороченим варіантом «Сказання про Бориса і Гліба». Але тут виникає питання: якщо Яков-мних є автором «Пам'яті і похвалі князеві руському Володимирі...» і «Сказання про Бориса і Гліба», то чому перший твір змістовно не співпадає, а другий співпадає із відповідними фрагментами «Повісті минулих літ»? Це наводить на думку, що автором цих творів не могла бути одна й та сама людина. Але тоді – хто? Далі спробуємо дати відповідь на це питання – але пізніше.

Однак залишимо питання про Якова-мніха, автора, якого часто дослідники іменують «загадковим». Звернемося до «Сказання про Бориса і Гліба», авторство якого встановити проблематично. Описом життя і кончини Бориса і Гліба в цьому творі загалом співпадає з тим, що говориться про цих князів у «Повісті минулих літ». Це дає підстави припустити, що вказані тексти могла писати одна й та сама людина. Правда, допустимий і інший варіант: що укладач «Повісті минулих літ» просто скористався «Сказанням про Бориса і Гліба», подавши його в літописі у дещо скороченому варіанті. Але якщо укладачем «Повісті минулих літ» був книжник, що написав «Сказання про Бориса і Гліба», чи принаймні що він принаймні скористався цим текстом, то дуже сумнівно, що це був Нестор, який написав «Читання про Бориса і Гліба». Оскільки існують значні відмінності між «Читанням про Бориса і Гліба», з одного боку, й «Сказанням про Бориса і Гліба» та літописною версією вбивства цих князів, з другого боку.

Не вдаючись до деталей, зазначимо головні моменти розходжень між «Читанням про Бориса і Гліба» та «Сказанням про Бориса і Гліба», а також «Повістю минулих літ».

Наприклад, у «Читанні про Бориса і Гліба» нічого не говориться про приховування смерті князя Володимира Святославича, яке поклато початок братовбивчій війні за київській престол. Однак про це приховування йдеться в «Повісті минулих літ», а також у «Сказанні про Бориса і Гліба».

Натомість, у Несторовому «Читанні про Бориса і Гліба» просто сказано, що Святополк, прозваний у літописі Окаянним, після Володимирової смерті сів на коня й опинився в Києві, зайнявши батьківський престол.

Помітними є розходження в описах вбивства Бориса у «Сказанні про Бориса і Гліба», «Повісті минулих літ», з одного боку, та в «Читанні про Бориса і Гліба», з другого. Наприклад, «Читання про Бориса і Гліба» не говорить, як Святополк знаходить убивць, котрі за його наказом мають вчинити замах на князя Бориса. А «Сказання про Бориса і Гліба» та «Повість минулих літ» не лише розповідають про це, але й вказують імена тих, хто здійснив вбивство.

Нарешті представлена в «Читанні про Бориса і Гліба» історія князя Гліба кардинально різниться від тієї історії, котру маємо в «Сказанні про Бориса і Гліба» й у «Повісті минулих літ». У «Читанні про Бориса і Гліба» Гліб не є муромським князем, як це стверджують «Сказання про Бориса і Гліба» й «Повість минулих літ», а перебуває в Києві. Довідавшись, що Святополк Окаянний зайняв престол, Гліб у «Читанні про Бориса і Гліба» сідає на кораблик і втікає звідси, остереігаючись, що брат може вчинити йому щось погане. Натомість у «Сказанні про Бориса і Гліба» та «Повісті минулих літ» розповідається, що Гліб зі свого Мурому подався на Волгу, а потім опинився біля Смоленська.

Загалом можемо констатувати: в літературі давньої Русі, фактично, склалися дві агіографічні традиції про Бориса і Гліба. Одна з них була представлена Нестором у «Читанні про Бориса і Гліба». Друга традиція, яка не співпадала з Несторовою традицією, була репрезентована «Сказанням про Бориса і Гліба» й «Повістю минулих літ». Існування цих двох традицій і дає підстави сумніватися, що Нестор був укладачем початкового літопису.

Однак можемо допустити: окрім Нестора, були й інші укладачі «Повісті минулих літ». Дехто вважає таким уже згаданого ігумена Михайлівського монастиря Сильвестра [7, с. 133-155; 19, с. 11-35]. Називаються також інші імена можливих співавторів чи укладачів початкового літопису [5, с. 317]. Безперечно, авторство «Повісті минулих літ» мало колективний характер, а цей гранд-наратив писався й укладався протягом тривалого часу. Тільки в перші роки XII ст. відбулося його оформлення. Тому один із укладачів літопису міг скористався згаданим «Сказанням про Бориса і Гліба», вписавши в «Повість минулих літ» відповідний фрагмент про князів-страстотерпців – а в той час Нестор укладав інші літописні фрагменти. Звісно, ця гіпотеза виглядає не дуже правдоподібно.

Річ у тім, що існують й інші твори, котрі ставлять під сумнів авторство Нестора «Повісті минулих літ». Маються на увазі тексти в «Києво-Печерському патерику», присвячені Феодосію Печерському [1, с. 20-84]. Зазначені твори чітко атрибутовані – там вказано, що вони належать Нестору. Розповідаючи про Феодосія Печерського, цей автор говорить про себе в першій особі. Стверджує, що пишучи цей твір, звертався до розуму, огороджував себе вірою та надією. Тобто із контексту можемо зрозуміти: для Нестора таке писання було святобливою справою – через що він і взявся за неї.

Життя Феодосія Печерського є доволі об'ємним і займає майже третину об'єму патерику. Це своєрідний агіографічний роман, який розповідає про життєвий шлях святого, його стосунки з матір'ю, монастирською братією, мирянами, київськими князями тощо.

Інше маємо в «Повісті минулих літ». Тут теж чимало уваги приділено Феодосію Печерському [8, с. 112-115]. Однак літописний текст про нього не йде ні в яке порівняння з «Феодосійським текстом» патерику.

У «Повісті минулих літ» не розповідається про життя Феодосія, а лише йдеться про його останні дні та смерть. Звісно, про це говориться також у житті цього святого, вміщеному в патерику. Однак ці розповіді не схожі між собою.

Опис кончини Феодосія в патерику виглядає більш «прагматично», ніж це маємо в «Повісті минулих літ». У житті звертається увага на те, що перед смертю святого до нього прийшов київський князь Святослав. І Феодосій закликав останнього опікуватися Печерським монастирем. Це виглядає як одна із його заповідей. Далі Феодосій звертається до монастирської братії й пропонує їй обрати собі ігумена. Відповідно, ченці обирають таким Стефана. Далі Феодосій говорить ченцям, щоб ті поховали його в печені, а також звертається до них із повчанням, у якому лунає заклик дотримуватися християнських чеснот. При цьому також говориться, що необхідно піклуватися про монастир.

Сама ж кончина Феодосія супроводжується чудом. Біля монастиря в той час знаходився князь Святослав. І він єдиний бачив, що над обителлю піднявся вогненний стовп. Це стало знаком того, що Феодосій помер.

У «Повісті минулих літ», де описується смерть Феодосія, про князя Святослава мова не йде – хоча, як бачимо, у житті він один із головних персонажів оповіді. Звісно, літопис стверджує, що Феодосій заповідав себе поховати в печері й перед смертю звертається з поученням до братії. Але це зовсім не те поучення, котре маємо в житії. У літописі говориться про те, як ченці мають оберігати себе від бісів – молитися, виявляти стриманість, не їсти багато, не лінуватися, довго не спати, слухати заповіді святих отців і читати книги. Особливий акцент робився на дотриманні постів. Натомість, наведене в літописі поучення нічого не говорить про піклування щодо монастиря.

«Повість минулих літ», на відміну від життя, досить детально описує процедуру обрання ігумена на Києво-Печерського монастиря, коли виникла конфліктна ситуація, про яку вже частково мова йшла вище. Спочатку братія просить Феодосія призначити їм ігумена. Проте він пропонує їм самим обрати його. При цьому заявляє, що обрати можна серед них будь-кого, окрім двох ченців – Миколи та Ігната. Про першого є згадка в житії Феодосія Печерського, де сказано, що Микола був нечистим на руку, злодієм [1, с. 75-76]. Про Ігната якоїсь інформації не маємо. Але можна припустити, що ці два чорноризця показали себе не з найкращого боку, тому Феодосій наполягає, аби когось із них не ставили керувати монастирем.

Ченці тим не менше просять і далі, аби Феодосій призначив їм ігумена. Той зрештою погоджується й пропонує, аби монастирем керував Яків-пресвітер. Це викликає незгоду братії. І ченці вимагають, аби ігуменом був призначений Стефан-доместик. Це, своєю чергою, викликає незадоволення Феодосія. Він навіть говорить: «Се я по божому повелінню нарік був вам Якова, а се ви своєю волею вчинити хочете» [8, с. 114]. Однак Феодосій зрештою погоджується з цим.

Про цей конфлікт у житії нічого не сказано. Виникає питання, чому Нестор оминув цей епізод (далеко не другорядний!) – тим паче, що про інші епізоди Феодосієвого життя, котрі часто не були такими значними, він пише детально? Звісно, можна знайти таке пояснення: мовляв, житіє – це твір агіографічний, тому його герой зображується в ідеалізованому вигляді; натомість літопис – твір світський і тут можна говорити про речі конфліктні, неблагочестиві.

Та, попри такі пояснення, все одно бачимо, що житіє Феодосія Печерського і літописна згадка про святого помітно різняться між собою – і в плані змістовному, й стилістично. Тому є достатньо підстав вважати, що написані вони різними авторами.

Виходячи з усього вищесказаного, можемо констатувати, що «існує три Нестора». Перший Нестор – це міфічний, якому, спираючись на Хлебниківський список «Повісті минулих літ», приписують авторство цього гранд-нарративу. Цей міф став «канонічним», витворивши образ Нестора Літописця. І він безкритично переходить із публікації в публікацію й багатьма сприймається як «аксіома».

Другий Нестор, точніше Нестер, це автор агіографічного літопису Києво-Печерського монастиря. Йому можуть належати деякі тексти «Києво-Печерського патерика», котрі стоять окремо від патерикових текстів, пов'язаних із агіографом Нестором. Ми також допускаємо, що йому могло належати «Сказання про Бориса і Гліба» – хоча це припущення базується на міркуваннях про «логіку написання» давньоруських текстів і не має підтверджень у джерелах. Також цей Нестер міг бути конкурентом відомого нам агіографа Нестора, котрого також вважають автором-укладачем початкового літопису.

Нарешті, третій Нестор – це автор двох ідентифікованих житій, зокрема «Читання про Бориса і Гліба» та житія Феодосія Печерського, а також ще деяких текстів, вміщених у патерику. У його особі маємо агіографа – до того блискучого. І в «Читанні про Бориса і Гліба» та житії Феодосія Печерського простежується тенденція ідеалізації героїв, представлення їх у душі християнського благочестя.

Чи міг Нестор укласти й житія інших ченців Києво-Печерського монастиря, про це з певністю говорити не можемо. Однак, безперечно, цей автор був примітною фігурою серед давньоруських книжників – саме завдячуючи своїм агіографічним творам. Тому розглядаючи життя й творчість Нестора як одного з найпримітніших авторів давньої Русі, варто дистанціюватися від міфу про те, що він автор-укладач «Повісті минулих літ». Цей міф лише дезорієнтує адекватну реконструкцію Несторового творчого спадку. Останній же варто осмислювати в контексті давньоруської агіографічної традиції.

Список використаних джерел та літератури:

1. Абрамович Д. Києво-Печерський патерик (Вступ. Текст. Примітки). Київ, 1931.
2. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Київ, 1971.
3. Бугославський С. Пам'ятки XI-XVIII в.в. про князів Бориса і Гліба. (Розвідка та тексти). Київ, 1928.
4. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. Париж, 1969 (перевидання: Київ, 1997).
5. Історія української літератури. Київ, 2013. Т. 1.
6. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908, Т. 38.
7. Кузьмин А. Начальные этапы древнерусского летописания. Москва, 1977.
8. Літопис руський. Київ, 1989.
9. Лихачев Д. Повесть временных лет. *Лихачев Д. Избранные работы в трех томах.* Ленинград, 1987. Т. 2. Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси. С. 3-342.
10. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура і влада. Київ, 2011.
11. Перетц В. Києво-Печерський патерик в польском и украинском переводе. *Славянская филология. Сборник статей.* Москва, 1958. Т. 3.
12. Плохий С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ, 2015.
13. Повесть временных лет, часть первая. Москва-Ленинград, 1950 (перевидання – Санкт-Петербург, 1996, 1999).
14. Полное собрание русских летописей: Т. 1. Лаврентьевская летопись. 2-е издание. Ленинград, 1926, Т. 2.
15. Радзивилловская летопись. Ленинград, 1989.
16. Слово многоцінне. Київ, 2006. Книга 1.
17. Творогов О. Иаков (XI в.). *Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI – первая половина XIV века.* Ленинград, 1987. Вып. 1. С. 191—192.
18. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у дев'яти томах. Київ, 2001. Т. 1.
19. Толочко О. Нестор-літописець: біля джерел однієї історіографічної традиції. *Київська старовина.* Київ, 1996. №4-5. С. 11-35.
20. Толочко П. Давньоруські літописи і літописці X-XIII ст. Київ, 2005.
21. Указ Президента України № 455/2023. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4552023-47641>.
22. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків і нащадків. Київ, 2012.
23. Kloss V. Copies of the Hypatian Chronicle and Their Textology. *Harvard Ukrainian Studies.* Harvard, 2007. Vol. 29, № 1-4. P. 129-147.
24. Lev Krevza's Obrona i ednosti cerkiewney and Zaxarija Kopystens'kyi's Palinodija: Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Harvard, 1987. Vol. 3.
25. The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Cetvertyns'kyj (Pogodin) Codices (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Volume VIII). Harvard, 1991.
26. Tolochko O. On «Nestor the Chronicler». *Harvard Ukrainian Studies.* Harvard, 2007. Vol. 29, № 1-4. P. 31-59.

References:

1. Abramowic D. Kyevo-Pecersksj pateryk (Vstup. Tekst. Prymitky). Kyiv, 1931.
2. Bevzo O. Lvivskij litopys i Osrozkyj litopysec. Dzereloznavce doslidzennja. Kyiv, 1971.
3. Bohuslovskij S. Pamjatky XI-XVIII v.v. pro knjaziv Borysa i Hliba. (Rozvidka i teksty). Kyiv, 1928.
4. Zukovskij A. Petro Mohyla i pytannja jednosti cerkov. Paris, 1969 (perevydanna: Kyiv, 1997).
5. Istorija ukrainskoj literatury. Kyiv, 2013. T. 1.
6. Kuzmin A. Nacalnyje etapy drevnjerusskogo letopisanija. Moskva, 1977.
7. Lihacov D. Povjest vremennyh let. *Lihacov D. Izbrannyje rabotybv trjoh tomah.* Leningrad, 1987. T. 2. Velikoje nasltdije. Klassiceskije proizvedenija literatury Drevnej Rusi. S. 3-342.
8. Odnorozenko O. Ukrainska (ruska) elita doba Serednoviccja i rannjoho Modernu: struktura i vlada. Kyiv, 2011.
9. Peretz V. Kyevo-Pecersksj pateryk v polskom i ukrainskom perevode. *Slavjanskaja fилология. Sbornik stanej.* Moskva, 1958. T. 3.
10. Plohij S. Pohodzennja sljvjanskyh nacij. Domoderni idntycnosti v Ukraini, Rossiji ta Bilorusi. Kyiv, 2015.
11. Povesť' vremennykh let, chast' pervaya. Moskva-Leningrad, 1950 (perevidannja – Sankt-Peterburg, 1996, 1999).
12. Tvorogov O. Iakov (XI v.). Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevney Rusi. XI – pervaya polovina XIV veka. Leningrad, 1987. Vyp. 1. S. 191—192.
13. Tolochko O. Nestor-litopysets': bilya dzherel odniyeyi istoriohrafichnoyi tradytsiyi. Kyiv's'ka starovyna. Kyiv, 1996. №4-5. S. 11-35.
14. Tolochko P. Davn'orus'ki litopysy i litopystsi X-XIII st. Kyiv, 2005.
15. Ul'yanovs'kyu V. Knyaz' Vasyl'-Kostyantyn Ostroz'kyu: istorychny portret u halereyi predkiv i nashchadkiv. Kyiv, 2012.
16. Kloss V. Copies of the Hypatian Chronicle and Their Textology. *Harvard Ukrainian Studies.* Harvard, 2007. Vol. 29, № 1-4. P. 129-147.
17. Lev Krevza's Obrona i ednosti cerkiewney and Zaxarija Kopystens'kyi's Palinodija: Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Harvard, 1987. Vol. 3.
18. The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Cetvertyns'kyj (Pogodin) Codices (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Volume VIII). Harvard, 1991.
19. Tolochko O. On «Nestor the Chronicler». *Harvard Ukrainian Studies.* Harvard, 2007. Vol. 29, № 1-4. P. 31-59.